

Kőbányai János A hazugság helye*

„Ha megtudnád, hány halott él benned s hányban éltél réges-régen, ha lelepleződnének előtted mindazok, akik rajtad osztozkodnak és akiken te osztozkodtál, amikor még a földön sem voltál? Ha egyszer végigtekintethetnél ezen a végtelen, misztikus soron: a mélységes alázat, vagy rémült megdöbbenés felrészna! Nem lehetnél többé közömbös néped sorsával szemben! Mint ahogy önmagad iránt is elfogna a kétség: mi vagy még rajtuk kívül?”

Szerencsénkben, balsorsunkban az ő áldozataik vagyunk, sírköveik az oltárkövek, amelyeken a mi életünk füstje száll az égnek! Mi vagy, ha nem a bátorság, amellyel hagyod őket újraélni, gondolkodni magadban? Valamennyit. Szabadon. Ezen a bátorságon, ezen az őszinteségen, ezen a szabadságon kívül nem lehet semmi más érdemed e földön, nem lehet semmivel sem több ennél, akár mennyi vagy, ám ha ennyi lenni merészelsz: akkor önmagad leszel egészen.”

Pap Károly: *Zsidó sebek és bűnök*

A Budapesten felállítandó Magyar Holokauszt Múzeum és Emlékhely – már kipipált ügy. Megtörtént a miniszterelnöki (Medgyessy Péter) alapkövetétel, az építkezés elindult, kijelöltettek a finanszírozási rekeszek. Van igazgató. Jómagam ennek az intézménynek, a Magyar Köztársaság korábbi miniszterelnöke (Orbán Viktor) által kinevezett kurátora vagyok. Elvállaltam a tisztséget, hogy közlelről figyeljem, ellenőrizzem, s ha kell, folyamatosan bíráljam az intézmény működését. Az egészséges élet egyik alapvető forrása a halottainkkal összekötő igaz és őszinte viszony, vagy legalább az arra való törekvés. Ezért nem értek egyet az alakuló intézmény egyetlen lépésével sem. Leginkább a hely, „az emlékezet helyének” a kiválasztásával. Véleményemmel a nyilvánosság elé is léptem (Legyen a Rumbachban a múzeum, *Népszabadság*, 2000. jan. 17.). Amellett kardoskodtam, hogy ez a múzeum és emlékhely ne a kívül eső és jelentéktelen Páva utcai zsinagógában, hanem a történeti gettó helyén, az azóta is pusztuló építészeti remekműben legyen elhelyezve. A jóval kisebb hatású fórum, a *Múlt és Jövő* szerkesztőjeként rendszeresen „lázítom” a neves szerzőket, szakértőket, hogy írjanak a „Páva” ellen – vagy csak magáról a problémáról. Legalább a történelem emlékezte számára rögzítendő az emlékezteltetés folyamatát. Csupán egy oknyomozó riportra futotta (Dési János munkáját dicséri, aki egy

team helyett, amelyből többen visszaléptek, egymaga tárta fel a múzeum ügyének szövevényes és lehangoló hátországát, *MéJ*, 2002/4.). Épp egy újabb „lázítás” során tárult fel alapvető tévedésem, amikor Heller Ágnes próbáltam rábírní, hogy írjon a Páva kontra Rumbach vitában a holokauszt emlékezetének méltó helyéről. Lényegre tapintó vállrándítással utasított vissza: „Nem a budapesti, hanem a vidéki zsidókat irtották ki, szinte úrmagostul. Egy ilyen emlékhelynek Budapesten kívül lenne a helye.” (Ha valaki, Heller Ágnes befizette a jegyet, hogy ezt mondhasa: apját Budapestről deportálták Auschwitzba mint politikai foglyot, őt magát egy másik lényeges holokauszttoposzhoz: a Dunához kísérték a nyilasok, hogy a jeges vízbe lőjék.)

Mivel nem írta meg, nem hogy nyugodni ez a szerintem – a maga kézenfekvőségében – megrendítő felfedezés, amelyet itt néhány kommentárral kiegészítve felelősségem közzétenni.

A „Pávát” mindenki, akinek az emlékezés húsba vágó ügye, nem tartja az emlékezés méltó helyének, erre a gyér sajtóközleményekből is van adat. A tény, hogy ebben a kérdésben nem folyt le nívós, a magyar intellektuális erőket mozgósító vita – miként a nemrégiben felavatott berlini emlékmű esetében, ahol a *diskurzus maga is az emlékmű része*, például Konrád György is hangsúlyosan részt vett benne – nemcsak a konszenzus, de ami megvilágítóbb: a valódi ér-

Fotó: Kőbányai János

A holoni holokauszt-emlékmű

deklődés vagy érdekeltség hiányát húzza alá. Akár az (általam nem) kinevezett igazgató személye, akinek sem gyakorlata, sem szakképesítése, sem intellektuális vagy reprezentatív súlya nincs egy ilyen intézmény vezetésére. Igaz, kevés, s kizárólagosan gyenge pályázat érkezett be, ahol lehet, az övé volt a legjobb, de ez csak nagyobb mélységben mezteleníti le a háttér nyomorúságát. Ha nincs érkezés, ötlet az emlékezésre a nemzet lelkiismeretében – talán jobb a dolgot torzóban hagyni. A hiány is valóság. Él. A hazugság művi, s még a hiány fájdalomával sem ajándékoz meg. Az emlékezeteltérítés tethelye, épp azért, mert semmilyen kapcsolata sincs a narratívával, amelyet meg kellene testesítenie, bizonyára lebéntotta, vagy inkább el sem indította a megfontolásmunkát a csak Mohácséhoz hasonlítható nemzeti katasztrófa emlékezetben tartása körül. Ezért nem indulhatott el a diskurzus, s ezért nem születtek sem megfelelő személyek, sem vizuális tervek a megjelenítésre. Nem úgy, mint az Andrassy út 60. számú épület esetében, amely kétségtelen ott van a fizikai térben, ahol a falai között ténylegesen és szellemileg megtörtént mindaz, amelynek elbeszélésére

és emléke ébrentartására vállalkozott – hogy hogyan, az más kérdés. Azonban a holokauszt-emlékhely hiányának a felemlítése épp ennek az intézménynek a felállításával kapcsolatban azért oly lealázóan súlytalan, mert nem állított vele szemben egy olyan helyet, amely azonosítható lenne a magyar zsidóság elpusztításával. Az Andrassy út 60. a joggal gyűlölt ÁVÓ-világgal azonos, mert ez volt a központja egy történelmi korszakon keresztül. Ugyanaz az épület még a nyilas rendszert sem testesíti meg (egy kerületi központ volt csupán néhány hónapig) – de maga a magyar holokauszt (félmillió ember deportálása) a nyilas hatalomátvétel pillanatában már megtörtént. Az áldozatok többsége (gyerekek, a munkaképtelennek ítélt felnőttek) 1944. október 6-án már átlényegültek füstté Auschwitz oltárán.

••

Láttunk már „gödröt”. Ha egy ilyen gödör nem egy politikai szkander eredménye, hanem a józan és intellektuális belátásé, akkor azt a kormányzatot dicsérné, amely önmaga állítja le az

emlékezetfajtának a saját legitimitását is aláásó folyamatát.

„A *lieu de mémoire*-ok iránti érdeklődés – ahol kikristályosodik, előbukkan az emlékezet – történelmünk egyedi pillanataihoz kötődik. Fordulópont ez, ahol a múlttól való elszakadás tudata keveredik a fájó emlékezet érzésével, de ahol a fájdalom még fel tud annyit ébreszteni az emlékezetből, hogy az felvetette megtestesülésének problémáját. A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [*lieux de mémoire*], mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek [*milieux de mémoire*]” (...) „A történelem középpontjában egy, a spontán emlékezetet romboló, kritikus szellem dolgozik. Az emlékezet mindig gyanús a történelem számára, melynek valódi küldetése lerombolni és visszaszorítani azt. A történelem megfosztja a megélt múltat legitimitációjától. A történelmi tudattal bíró társadalmak horizontján, a teljességgel historizált világ határain a szentségtől való megfosztás végső és végleges. A történelem folyamata, a történelmi törekvés nem dicsőíti a valóban megtörténtet, hanem megsemmisíti. Kétségtelen, hogy egy általános kritikai attitűd megőrzi a múzeumokat, az érmeket, a műemlékeket – tehát egy a történelmi munkához szükséges eszköztárat –, ugyanakkor ki is ürítve mindazt, ami szemünkben *lieu de mémoire*-rá teszi ezeket. Egy teljességgel a történelem jegyében élő társadalom, a hagyományos társadalomhoz hasonlóan, végeredményben nem ismerne helyeket, ahová lehorgonyozhatná emlékezetét” – írta Pierre Nora nevezetes esszéjében, amellyel a Múlt és Jövő *Az emlékezet helyei* című tematikus száma fog elkezdődni (Horváth K. Zsolt fordítása, aki ezt az esszét a szegedi *Aetas* c. folyóiratban közölte, de számunkra újracsiszolja a szöveget). Kínomban választottam ezt a témát, mert nem akadtam szerzőre, aki erről a „kínos ügyről” továbbgondolkozna. (Az anyagot, ötleteket hozzá Richard I. Cohen *Zsidó múzeumok és emlékhelyek* című, a jeruzsálemi Héber Egyetem 2002/3-as szemeszterében tartott szemináriumából merítettem – a stúdiumot persze a kurátori tisztségem okán választottam.)

Hogy milyen mélységben emlékezzünk, s abból milyen katarzist nyerünk, a gyász munka révén, s abból milyen lélekemelő megtisztuláshoz jutunk, azt nem diktálják (s talán a múltban sem annyira, mint ma szeretnénk) nagyhatalmi ér-

dekek vagy gazdasági kényszerűségek. A holokauszt, a magyar holokauszt több mint félmillió zsidó és magyar állampolgár kiszántása a magyar életből, történelemből, ha már megtörtént, azt az *abszolút rossz* szentségének kell tekinteni, amelynek keresztségén a magyar nemzet keresztülment. Ebből a szakralizálásból az emlékezés helyének hazugsággal való kiválasztása olyan lefokozó hatású, amely meggátolja, hogy a tragédiának bármilyen pozitív, lélekemelő hozadéka lehessen. Az alacsonyágából nemzedékekkel később sem lehet kiemelkedni. Nincs pénz, politikai előnszerzés, amely ezt megérné. S csak az a kor kászálódhat ki belőle a jövő történelmét meghatározó felelős hatással, amely már kötésig merült benne.

A maga fájdalmas, sűrű embervadászatai ellenére a magyar holokauszt nem a fővárosi zsidóságot sújtotta igazán, mert egyedül itt volt mód megbújni – s ez az „egyedül itt volt mód” meghatározóan jellemző a magyar holokausztra, amelyre emlékezni óhajtunk. Ezért az „emlékezés helye”, a kimerevített aktus, amely még kapcsolatot kíván felmutatni a megtörtént eseménnyel és fájdalmával, nem lehet Budapesten.

S főleg: egy zsinagógában nem lehet. (A zsidó vallásban semmilyen szakrális funkciót nem jelent maga az épület – a szakralitást a tóratekercek jelentik, amelyeknek a jelenléte – kevés kivétellel – bármely épületnek szakrális jelleget kölcsönöznek.) A zsidók követték el a holokausztot? Ők az emlékezők? A zsidók tehetségüknek és lehetőségüknek megfelelően emlékeznek – egyetlen országban sem vallás meghatározta közösségként. Még nem indultak el Magyarországról a deportáló vonatok, amikor az USA-ban már a zsidóság széles árnyalatait egybefogó bizottságot állítottak fel a még le nem zárult II. világháborúban elpusztított zsidók emlékezetének megvitatására és megszervezésére. Izraelben, a zsidók országában az emlékezés az ország egyik szellemi alapintézménye. A magyar zsidók eddig zárt terekben, a legkülönbözőbb emléknapokon (főként egy-egy közösség deportálásának dátumához kötötten) temetőikben, zsinagógák belső tereiben (mint Varga Imre emlékezetes fűzfa emlékműve is) emlékeztek a holokausztra – azokban a terekben, ahol viszonylagos autonómiával vagy cselekvési lehetőséggel rendelkeztek. (A vallási intézmé-

nyek külső falaira kimerészkedett emlékjelek sorsa nemegyszer újabb megaláztatás forrásává vált.) Egy zsinagógába betuszkolni az emlékezés helyét – van-e köze a deportálásokhoz vagy nem, egyre megy, a „Páva” egyébként ilyen múltat sem tud felmutatni – az emlék gettóba zártságának a meghosszabbítása. Ez a gesztus abba a folyamatba illeszkedik, amely a magyar történelemtől és társadalomtól való elkülönítés hagyományát erőltetve *hazugul* beszéli el a holokauszt magyar fejezetét. Kegyeletsértően hazug a neológ zsinagóga mint emlékhely a zsidók saját története vonatkozásában is. A magyar holokauszt döntő részben nem vallásos, hanem asszimilációjuknak csaknem végére jutott zsidó származásúakat (köztük százezres méretben keresztényeket) érintett, s magát a zsidó vallást nézve pedig nagyobb számban ortodoxokat. A zsidó törvények, amelyek ezt a mérsárlást előkészítették, s a számtalan szabályzat, rendelet, amelyek alapján magát a holokausztot levezényelték, nem zsidó vallásúakkal, hanem zsidókkal foglalkoztak. (A Parlament épületében nagyon is autentikus lenne egy ilyen emlékeztető – a helyen, ahol a tömeggyilkosságot előkészítették és legitimizálták.) A zsidó istentisztelet céljára szolgáló ingatlan nem mutat fel autenticitást – épp ellenkezőleg: annak csak a megalázó imitálását. A magyar holokausztban épp az volt a lényegi momentum, hogy ezekben az években (ezt lehet 1920-tól vagy 1938-tól keltezni) megszakadt magyarok és zsidók együttélésének társadalmi és intézményi kerete. A két nép történelme – amelyre a magyar holokauszt esik – darab ideig külön irányba és külön szálon futott. Nincs adat arra vonatkozóan, hogy ez a rettenetes szakadás zsidó szándékból vagy elhatározásból következett volna be. Lehet elfogadni (bármilyen keserű pohár ez), hogy a magyar társadalom erről nem akar emlékezni, vagy nem tud: de ez, talán ez az egyetlen ügy, ahol az áldozatok állampolgári jogon sem szólhatnak bele az éppen rájuk vonatkozó emlékeztetmunkába – hanem csak egy őszinte és bensősévé tett igénnyel léphetnek interakcióba.

Ugyanis maga az emlékezés intézménye egy néhány főt számláló, zsidó civil szervezet (Auschwitz Alapítvány) kezdeményezéséből és állhatatos nyomásgyakorlásából jött létre. Maga a nyomásgyakorlás is csak a váltakozó sorsú és személyi összetételű politikai hatalmat, s nem a társadalom tudatát vette célba. Pedig a zsidóknak az lenne az érdeke, ha mernék magyar

társainkat magukra (békén) hagyni ebben a diskurzusban – még ha oly fájón várni is kell rá, akár a messiásra.

Partnernek lenni a hazugságban a zsidó történelem vonatkozásában is méltánytalan. A vidéki zsidósággal szemben bizony van felelőssége a fővárosi (neológ) zsidó vezetésnek, amely saját életben maradása érdekében magára hagyta és nem látta el kellő információval vidéki testvéreit, s ami még szégyenteljesebb: a magyar hatóságokkal való lojalításra buzdította őket.

Ha kijelöltük a magyar holokauszt narratívájának szereplőit: a magyar állam és intézményei – törvényhozás és végrehajtó hatalom teljes egésze –, valamint a magyar társadalom tekintélyes többsége és a zsidók mint ártatlan áldozatok, s mint láttuk, nagy többségükben: vidékiek, akkor nem kell messze keresni az emlékezés helyét vagy helyeit. (Egyszerre vágunk rá a két leitmotív helyet Heller Agnessel a megvilágító beszélgetés során.) *Téglagyár és vonatállomás*. Vagonok. Vagy: *rámpa* (ahogy egy jelentős magyar holokausztregény – Somlyó György – címe megjelöli.) A Magyar Holokauszt Múzeum és Emlékhely, azaz a magyar holokausztra való emlékezés helye nem lehet máshol, mint a főváros közigazgatási határain túl, s egy vasútállomástól is távol eső sínpálya mellett vagy egy téglagyárban. Ez a két hely azonos a holokauszt magyar narratívájával: a zsidók gyors és maradéktalan kimetszésével a magyar történelemből. Ezt a narratívát, s meghatározó színhelyeit még élesen őrzi az emlékezet – ha más előjelekkel is, magyaroké és zsidóké egyaránt. Erről tudósítanak a tanúvallomások, emlékezések, memoárok, irodalmi és más művészetek feldolgozásai – mondani sem kell: Kertész Imre *Sorstalansága* is. (A zsinagóga fel sem tűnik benne, akár Ember Mária *Hajtűkanyarjában*, vagy Konrád György nemrégiben közreadott két önéletrajzi kötetében, vagy Radnóti Miklós egy versében sem.) Ezt az egyszerre történelmi és lelki valóságot hamisítaná édes-bús folklórrá a zsinagóga: mint emlékhely.

Ha a látogatónak több időt kell szentelnie a szembesülés vagy az emlékezés perceire, ez nem lehet gátja az autenticitásnak, annál is inkább, mert a látogató is ezt keresi – maga az odautazás is felidézi ama „nagy utazást” és megalapozza a szembesülés hangulatát. Csak a

múltsal való mágikus-szimbolikus kapcsolat igazsága „szabadít meg a gonosztól”. Hiszen ez a múzeum, vagy inkább emlékhely nem a *turizmus, hanem a zárándokumentum* része. (Auschwitz is jó másfél órány út a más emlékekben, látnivalókban gazdag, soktornyú Krakkból.)

Már csak az a kérdés, hogy hol legyen ez a téglagyár és állomásépület a magyar vidéken? Lehet bárhol, akár közel a fővároshoz is – például a Kertész Imre által is megörökített óbudai téglagyárban, ami a mai főváros területén található. Hiteles lenne egy pesti rendező pályaudvar is, mint az egész ország vasútforgalmának csomópontja, ami szintén megtestesíti a vidék-toposz igazságtartalmát. A sínek összekötnek. Minden megyével, ahol az emlékezésre később majd megérk az igény. (A tömmegkommunikációba el nem jutó sok értékes forráskiadvány – legutóbb például Szombathelyé – jelez effajta elmozdulást.) Se téren minden bizonynyal lehetne számítani mindazoknak a megyéknek az együttműködésére, ahonnét 1944-ben magyarok deportálták a magyar zsidókat, s ma nem tartoznak magyar fennhatóság alá. Ama emlékpályaudvar rádiuszában sorban, a nem sürgető kampányhoz kapcsolt, de az őszintén és szervesen érő időben fel-felépülhetnének az emlékhelyek, ott, ahol a valóságban összegyűjtötték a zsidókat és vagon sírjukba lökték őket. Ez nemcsak a holokauszt magyar narratívájával lenne azonos, de a magyar és zsidó, darab ideig a magyar–zsidó együttélés történelmével is. A zsidók elhelyezkedésével a magyar társadalomban, ahol közvetítő funkciót láttak el. A faluban, ahol csak kettőre-háromra volt belőlük szükség (boltos, terményfelvásárló, orvos, ügyvéd), ott csak kettő-három család telepedett meg – nép-pé, tömeggé csak a vasúti csomópontok közelébe eső téglagyárakban terebélyesedtek, ahová a korrekt és olajozottan működő magyar adminisztráció (és nem az ez idő alatt, naplója szerint Budapesten sokat unatkozó és teniszező Eichmann) beszállította őket.

A vasút mágikus-szimbolikus összeköttetése a mai napon is utalna az Auschwitzcal kapcsolatban álló idő dimenzióira, amiben a múlt, a jelen és a jövő találkozik ama „sötét lyuk” központtal, amely olyannyira meghatározza így vagy úgy Európa népének életét a mai napig. A kapcsolat láthatóvá tétele elindíthatná és sietteténe a tőle való megszabadulást.

A világ holokausztmúzeumi nagyvárosokban található, de elsősorban ott, ahol a holo-

kauszt nem történt meg (Washington, New York, London), vagy olyan városokban, ahol a főváros zsidóságát érte a nagyobb veszteség, mert vidéken volt esély az elbújásra (Párizs, Amszterdam). Magyarország a maga különös viszonyaival, történelmével teljesen különálló esetnek számít – itt még zsidó városok vagy városrészek sem voltak, mint Lengyelországban, a másik nagy holokauszt-narratíva-típusban – ahol a zsidók évekig éltek és tizedelődtek gettóikban a végső „megoldásig”. Az emlékhely időszakos kiállításait vagy akár az állandó anyag egy részét is nemcsak ingatlankímélés, de az autenticitás és funkcionális hasznosság okán (könnyen mozgatható) marhavagonokban lehetne elhelyezni – külön hangsúlyt fektetve arra, hogy a MÁV találja meg azokat a vagonokat, amelyek 1944-ben is működtek, s a deportálást a maga valóságában le is bonyolították. (Az egyik legmegrázóbb és ezért autentikusabb magyar holokauszt-emlékmű az izraeli Holon városában található. Sínpárra gurított hatalmas kövekből emelkedik dombbá: minden kőre egy magyar vármegye nevét szegezték fel a sínek anyagából kovácsolt vasból.)

Természetesen a Páva és a Rumbach zsinagógának (ez utóbbi nemrég visszakerült a hitköz-ség tulajdonába) is meglenne a helye a zsidóság, sőt a holokauszt kontextusában is. Hiszen a magyar zsidóknak a holokauszt előtt is volt történetük, amelyet még nem beszéltek el a múzeum vizuálistmédium-nyelvén. A holokauszt művészetének – szinte valamennyi műfajban – sincs állandó megnyilvánulási tere. (Ámos Imre roppant munkássága raktársírokban várja a feltámadást. A holokausztról készült számtalan értékes dokumentum- és játékfilm kiszámíthatatlanul bukkan fel a tévék vagy a mozik műsorán.) E terek bőven megtölthetők tartalommal: az igaz emlékezésből eredő feldolgozás folyamatában.

De csak akkor és főleg azután, ha meghatároztuk a magyar holokauszt narratívájának szereplőit. Ez utóbbi pedig azzal kezdődik, ha magának az emlékezésnek megtaláltuk az eredeti, azaz: *a fájdalommal még érintkezésben lévő*, s épp ezáltal onnan leválasztható – emlékezésbe-kultúrába szervíthető-szakralizálható helyét.

** A cikk egy rövidebb változata megjelent a Népszabadság 2005. november 4-i számában a Fórum rovatban. Köszönet érte a szerkesztőnek, Révész Sándornak, aki vezskiáltásomnak helyet adott.*